

काठमाडौंमा मनाइने पायाः र त्यसको ऐतिहासिक महत्त्व

-कल्पना श्रेष्ठ

विषय प्रवेश

हाम्रो राष्ट्र विशेषको सामाजिक तथा सांस्कृतिक उच्चता र सम्यक्ता स्वरूप यहाँ प्राचीनकालदेखि विशेष अवसरमा विभिन्न किसिमका चाडपर्वहरू मनाइँदै आएका पाइन्छन् । यस प्रसङ्गमा आजभन्दा १३ सय वर्ष जति पहिले नेपाल आएका चिनिया शिष्टमण्डलले व्यक्त गरेको उद्गार स्मरणीय छ । चाडपर्व मनाएर रमाएर बस्ने नेपालीहरूको प्रकृति देखेर सो शिष्टमण्डल समेत प्रभावित भएको कुरा चिनिया ताड वृत्तान्तमा उल्लिखित छ । त्यस्तै पाश्चात्य विद्वान्हरूले समेत जनालय जति छन् त्यति नै देवालय र मानिस जति छन् त्यति नै देवताका मूर्तिहरू भएको देश भनी मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेका छन् । यस भनाइसित मिल्ने गरी असंख्य देवदेवी-हरूका मूर्ति भएको र धार्मिक प्रवृत्तिका मानिसहरूले बास गरेको हाम्रो देशमा विभिन्न चाड पर्वोत्सवहरू वर्षेनी मनाइन्छन् । ती चाडपर्वहरू मनोवैज्ञानिक, वैज्ञानिक, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, मनोरञ्जक तथा स्वास्थ्य रक्षाका दृष्टिकोणले निकै महत्त्वपूर्ण छन् । नेपालभित्र मनाइने विभिन्न चाडपर्वहरूमध्ये कुनै चाडपर्व व्यापक रूपमा मनाइन्छन् भने कुनै चाडपर्व स्थान विशेष वा जाति विशेषमा मात्र सीमित छन् । यी चाडपर्वहरूले

एकातिर मनोरञ्जन दिने गरेका छन् भने अर्कोतिर हाम्रो सांस्कृतिक परम्पराको पनि जगेर्ना गरेका छन् ।

नेपाल उपत्यकामा प्रचलित विभिन्न चाडपर्वहरूमध्ये विजया दशमीका दिन मनाइने पायाः जात्रा पनि एक हो । धार्मिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणले निकै महत्त्वपूर्ण मानिएको यस जात्रा वर्षेनी शरद् ऋतुको आश्विन शुक्ल दशमीका दिन काठमाडौं उपत्यकामा मनाइन्छ । यस पर्वमा मुख्यतया आश्विन शुक्ल अष्टमीका दिन खड्गसिद्धिको प्रार्थना गरी विधिपूर्वक देवीको खड्ग स्थापना गरिन्छ । त्यसको पर्सिपल्ट दशमीका दिन धार्मिक रीति अनुसार उक्त खड्ग चालन गरिन्छ। जसलाई पायाः, पायात, पायो, पायाः ह्याकेगु, खड्ग जात्रा, खड्ग चालन, चाल आदि भनिन्छ ।

पायाः शब्द नेवारी शब्द हो । यसको पर्यायवाची शब्द 'खड्ग जात्रा' हो । तर पनि नेवारी भाषामा पायाः भन्नाले पालेयो (मार हान्न सक्ने) अर्थात् 'पा' भन्नाले 'काट्ने' र 'याः' भन्नाले यात्रा हुन्छ । यसरी पायाःको अर्थ काट्ने हतियारसम्बन्धी जात्रा भन्ने बुझिन्छ ।

पायाःको ऐतिहासिकता

नेपाल उपत्यकामा पायाः (खड्ग जात्रा)को शुरू-आत कहिलेदेखि भयो भन्नेबारे यकीन हुनसकेको छैन ।

तापनि स्थानीय श्रुति, किंवदन्ती र वंशावलीको आधारमा यसको ऐतिहासिकता प्राचीनकालसम्म पुग्छ । परापूर्वकालमा असुर वा दैत्यहरूले तपस्या गरी 'स्त्रीद्वारा बाहेक अरू कसैले पनि मार्न नसक्ने' अजय बरदान भगवान् ब्रह्माबाट पाएका थिए । यसै बरदानको बलले ती दैत्यहरूले स्वर्गमा आफ्नो आधिपत्य जमाई देवताहरूलाई दुःख दिन थाले । अन्त्यमा भगवान् विष्णु, महादेव, इन्द्र आदि देवताहरूले आ-आफ्नो शक्तिद्वारा सर्वशक्तिमान देवी उत्पत्ति गरी दानवहरूको सखाप पार्न थाले । देवीको आक्रमणमा फुत्कन सफल भएका दानव वा दैत्यहरू रांगो, बाँका, हाँस, कुखुरा आदि पशुपंक्षीहरूमा प्रवेश गरे । देवीले यसको चाल पाई ती दैत्यहरू लिप्त भएका पशुपंक्षीहरूलाई पनि मार्न थाले । त्यसैको प्रतीक स्वरूप आश्विन शुक्ल नवमीका दिन पशुपंक्षीको बलि दिने परम्परा रहेको हो । सम्पूर्ण दैत्यहरूलाई अन्त्य गरिसकेपछि पनि कहीं कतै त्यस्ता दैत्य बाँकी छन् कि भनी दशमीका दिन खड्ग लिई देवी र अन्य गणहरू घुम्न थाले । जुन परम्परा हालसम्म प्रचलित छन् । यसैलाई पायाः ह्याकेगु वा खड्ग जात्रा भन्ने गरेको हो कि भन्ने किंवदन्ती पाइन्छ ।

त्यस्तै स्थानीय श्रुति अनुसार परापूर्वकालमा उपत्यकाभित्र दैत्य, भूत, प्रेतगण आदिले यहाँका बासिन्दाहरूलाई दुःख दिन थाले । यस्तो सङ्कटमा ब्रह्मायणी, इन्द्रायणी, नारायणी, माहेश्वरी, दक्षिणकाली, कुमारी, भगवती आदि मातृदेवीहरू खड्ग लिएर दैत्य संहार गर्न निस्के । दैत्यहरू ढालमा लुक्न पुगे । देवीले यस कुराको चाल पाई ढालमाथि खड्ग प्रहार गरिन् । दैत्यहरू फेरि कुभिण्डोमा लुक्न पुगे । देवीले त्यस कुभिण्डोमाथि पनि खड्ग प्रहार गरिन् । यसै परम्परा स्वरूप पायाःमा मातृकागण देवदेवीका प्रतिनिधिका रूपमा खड्ग लिएर ढालमा खड्ग प्रहार गर्ने र कुभिण्डोलाई दैत्यको प्रतीक मानी काट्ने प्रचलन चल्यो भन्ने स्थानीय किंवदन्ती पाइन्छ ।

वंशावलीको आधारमा केही विद्वान्हरूले खड्ग

जात्राको श्रय कर्णाटवंशी राजा हरिसिंहदेवलाई दिएका छन् । उनले नेपालमा आई तलेजुको स्थापना गरी तत्पश्चात उपत्यकामा दशैं चाड मनाउने प्रथा चलाएको हुनुपर्छ भन्ने धारणा वंशावलीकारले उल्लेख गरेको छ । त्यस्तै अर्कोथरि विद्वान्हरूले नेपालमा दशैंको बखत खड्ग जात्राको प्रथा भएकोले यस चाडको प्रथा तन्त्रयानको प्रादुर्भाव भएदेखि नै शुरू भएको हुनुपर्छ भनेका छन् । यसरी दशैं पर्वमा खड्ग जात्रा गरिने हुनाले यसको परम्परा दशैं चाडको उत्पत्तिसंगै गाभिएको तर्क दिएका छन् ।

यसै परिप्रेक्ष्यमा भक्तपुरको तलेजुमा मनाइने पायाःलाई दृष्टि दिने हो भने पायाःको ऐतिहासिकता लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको शासनकालसम्म पुग्छ । भक्तपुरमा सम्पन्न हुने तलेजु पायाःमा लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको खड्ग प्रदर्शन गरिने चलन अद्यावधि कायम छ । हुनत यस पायाःमा प्रदर्शन गरिने खड्ग लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवकै हो वा होइन किटान गर्न सकिएको छैन तापनि रातो मत्स्येन्द्रनाथको जात्रा शुभारम्भ हुनुअघि लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको सो खड्ग ललितपुरमा लग्ने परम्परा कायमै छ । यसरी भक्तपुर तलेजु मन्दिरबाट, उल्लेखित खड्ग ललितपुरमा लग्ने तथा भक्तपुर तलेजु पायाः जात्रामा नरेन्द्रदेवको प्रतिनिधिको रूपमा उक्त खड्ग प्रदर्शन गरिने परम्परा विद्यमान भएबाट सम्भवतः सो खड्ग लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवकै हुनसक्ने सम्भावना धेरै छ । यस आधारमा पायाःको परम्परा लिच्छवि शासनकालमा नै प्रचलन भइसकेको बुझिन्छ ।

मध्यकालीन नेपालको राजनीतिक अवस्थालाई नयाँ मोड दिने शासकमा जयस्थिति मल्लको स्थान उल्लेखनीय छ । उनले दशैं चाड धूमधामसित मनाउनुका साथै राजपरिवार र अन्य भारदारहरूको समेत गरी जम्मा १७ सय ढाल तरवार त्यसबेला दरबारमा खड्गसिद्धि पूजाको लागि आइपुगेको र विजया दशमीका दिन सो खड्ग 'चालन' गरिएको कुराको वर्णन गोपालराज

वंशावलीमा उल्लेख छ । त्यसरी वर्णन गरिएबाट १४ औं शताब्दीमा खड्ग चालन (पायाः) प्रथा विद्यमान भएको स्पष्ट हुन्छ ।

१६ औं शताब्दीको अन्त्यतिर आएर खड्ग जात्रामा विभिन्न देवदेवीहरूको नाच नचाउने थप प्रचलन पनि समावेश गरिएको देखिन्छ । राजा शिर्वासिंह मल्लले आश्विन शुक्ल पञ्चमीमा पचली भैरव जात्रा चलाउनुको साथै दशमीका दिन हरेक बाह्र वर्षमा टीकाधारी राजाले खड्ग विनिमय गर्ने प्रथा चलाए । त्यस्तै राजा सिद्धि-नरसिंह मल्लले दशैं टीकाका दिन खड्ग जात्रा गर्दा टेचोको नाच र ललितपुरको दुर्गनाथ नचाउने रीत समेत चलाएका थिए । यसरी मध्यकालदेखि दशैं चाड तथा पायाः प्रथा चल्दै आएको पुष्टि हुन्छ । र नयाँ आयामको रूपमा देवी नाचहरू नचाउने परम्परा समेत चल्यो । यद्यपि यी नाचहरू स्थिर रहिरहन सकेन । तापनि वर्तमान समयसम्म पायाः परम्परा धार्मिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण रहिआएको छ ।

पायाःको ऐतिहासिक महत्त्व

प्राचीनकालमा खड्गसिद्धिको के कति महत्त्व थियो प्रमाणको अभावमा प्रष्टयाउन सकिन्न तापनि मध्यकालमा पायाः तथा खड्गसिद्धिको निकै महत्त्व रहेको कुरा मल्लकालका अभिलेख तथा थ्यासफूहरूबाट थाहा हुन्छ । थ्यासफूहरूमा खड्ग स्थापना कहिले कसरी गरिए, चालन कसरी गरिए, साथै ठीक साइतमा खड्ग स्थापना, खड्ग चालन हुन सके मात्र खड्ग सिद्धि प्राप्त हुनसक्छ भन्ने कुरा टिपोट गरिएका छन् । यसो हुनाले खड्ग स्थापना, चालन (पायाः)को लागि साइतमा निकै दृष्टि दिइन्थ्यो । कतिपय थ्यासफूहरूमा उपत्यकाका तीनै राज्यमा एकै साइत लगनमा खड्ग चालन गरिएको पनि उल्लेख पाइन्छ ।

राजनीतिक दृष्टिले पनि मध्यकालमा खड्गसिद्धिको निकै महत्त्व भएको बुझिन्छ । तत्कालीन समयमा नेपाल राष्ट्र अनेक स-साना राज्यहरूमा विभक्त हुनु र ती राज्यहरूकाबीच आपसमा मेल नहुनुको कारणले

गर्दा बराबर लडाईं भइरहन्थ्यो । साथै त्यसबेला स्थायी सैन्यको अभावले गर्दा प्रजाहरू पनि सैनिकका रूपमा लडाईंको मैदानमा उत्रनु पर्दथ्यो । यसो हुँदा आफ्नो राज्यको अस्तित्व रक्षाका लागि प्रत्येक वर्ष समर्थ पुरुषले शस्त्र चालनको अभ्यास गर्नु अनिवार्य जस्तै थियो । त्यसको लागि खड्गसिद्धिको पूजा उपासना हुन्थ्यो । यसैले मध्यकालका कति अभिलेख आदिमा शासकप्रति शुभकामना व्यक्त गर्दा 'खड्गसिद्धिरस्तु' भनी लेखिएको पाइन्छ। यसरी खड्गसिद्धिको लागि देवदेवीको सुदृष्टि पनि आवश्यक छ भन्ने धारणा त्यसबेला थियो । यसै धारणाले विजया दशमीको शुभ अवसरमा शुभसाइतमा देवदेवीको पूजाआजाको साथ खड्ग चालन गर्ने (पायाः) प्रथा चल्यो । धार्मिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणले पनि खड्गसिद्धिको निकै महत्त्व भएको बुझिन्छ । उपत्यकाभित्र १२ वर्षमा एकपटक मनाइने पचली भैरव, भद्रकाली नृत्यमा खड्गसिद्धिको निकै महत्त्व रहिआएको छ । यसैले भद्रकाली र पचली नृत्यमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट मूल देवीसित खड्ग विनिमय गरिबक्सन्छ । यसरी खड्गसिद्धिका समयमा देवताबाट प्राप्त हुने दैवी खड्गबाट देशको राजालाई शान्ति, कीर्ति, उन्नति, स्वस्ति आदि शक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने शास्त्रोक्त कथन हालसम्म रहिआएको छ । यसरी उपयुक्त प्रमाणको आधारमा नेपाली जनजीवनमा मध्यकालदेखि खड्गसिद्धि तथा खड्ग चालन (पायाः)को राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक महत्त्व रहिआएको स्पष्ट हुन्छ ।

पायाःको सांस्कृतिक पक्ष

नेपाल अधिराज्यका विभिन्न चाड पर्वहरूमध्ये प्रमुख राष्ट्रिय चाड दशैं हो । यो चाड वर्षेनी शरदऋतुमा आश्विन शुक्ल प्रतिपदादेखि प्रारम्भ भई पूर्णिमाका दिन समाप्त हुन्छ । यस चाडमा विशेषतया घटस्थापना, खड्गस्थापना, स्याकोट्याको (नवमी), चाल (दशमी) लाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिइएको छ । यस चाडको सबैभन्दा पहिलो दिन आश्विनशुक्ल प्रतिपदालाई घटस्थापना भनिन्छ । यस दिन घटस्थापना गरी दुर्गा भवानीको

आह्वान गरिन्छ । घटस्थापनापछि आश्विनशुक्ल पञ्चमीका दिन काठमाडौंका पञ्चलिंग भैरव (पचली भैरव) र अजिमा देवीहरूको यात्रा ठूलो भव्यताका साथ चलाइन्छ । यसपछि आश्विनशुक्ल सप्तमीका दिन फूलपाती ल्याउने दिन भनेर नौ वटा फलफूल तथा नवपत्रिका आदि वस्तु भगवतीलाई चढाइन्छ । महाअष्टमी र महानवमीका दिन दुर्गा भवानीको विशेष पूजा हुन्छ । यो दिन ठाउँ ठाउँका भगवतीका मन्दिर पीठहरू तथा कोत घरका साथै व्यक्तिगत घरमा पनि परम्परानुसार विधि विधानपूर्वक पूजाआजा तथा पाठ गरिन्छ । अष्टमीका दिन काठमाडौं, भक्तपुर तथा पाटन शहरका तलेजुको मूल मन्दिरबाट शुभमुहूर्तमा तलेजु भवानीलाई मूलचोकको मन्दिरमा ल्याएर राखिन्छ । सोही दिन तलेजुका पूजारीहरू मूलचोकमा तलेजुको पूजा गर्दछन् । यसै दिन देवी स्थापना, खड्ग स्थापना गर्ने काम सम्पन्न हुन्छ । साथै सबैले आ-आफ्नो घरका पूजाकोठामा आ-आफूले प्रयोग गरेका खड्ग हातहतियारहरू देवी समीप राखी पूजा गरिन्छ । यस पूजामा हतियारहरूका अतिरिक्त गणेश, पीठ, क्षेत्रपाल, अष्टभैरव, आनन्द भैरवको पनि पूजा गरिन्छ । यस्तो परम्परा मल्लकालमा पनि कायम भएको देखिन्छ । मल्ल राजाहरू पनि यस दिन तलेजु देवलमा नित्यकर्म सक्ती साइत निकाली शास्त्रोक्त विधान अनुरूप चालन पूजा गर्दथे । अष्टमी र नवमीका बीचको मध्यरात कालरात्रिको नामले प्रसिद्ध छ । यस रातभरि मूलचोकमा अवस्थित तलेजुमा गुप्त रीतिले पूजा चल्यो । नवमीको दिनलाई स्याकोट्याको पनि भनिन्छ । यस नवमीका दिन अघिल्लो दिनको अष्टमीमा थापेको हतियारमा पूजापाठ गरी बलि दिने गर्दछन् । यसपछि बलि दिएको बोकाको टाउकोमा कपूरको अथवा घ्युको बत्ती बालेर मन्त्र उच्चारण गर्दै दुई हातले देवीमा अर्पण गरिन्छ । कुनै कुनै परम्परामा देवीलाई बोकाको रगत चढाउनुका साथै बोकाको आन्द्रालाई फुकी मालाको रूपमा मूलदेवीलाई चढाइन्छ । नवमीको दिन तलेजुमा सयौं रांगा र बोकाहरू बलि दिइन्छ । मल्लकालमा लेखिएका ठ्यासफूमा पनि यस दिन देवीलाई भोगबलि दिई खड्गपूजा गरिएको

विवरण पाइन्छ । यस दिन यदि वैष्णवादी र पशुबलि वा कुष्माण्डबलि नदिने परम्परा भएका शाक्त धर्मावलम्बी भए यथाशक्ति जप पाठ गरी पूजा समाप्ति गरिन्छ ।

दशमीका दिन भगवती दुर्गाको पूजा विसर्जन हुन्छ । आश्विन शुक्ल प्रतिपदाको दिन स्थापना गरिएको घडाको जलले यस दिन अभिषेक लिइन्छ र अपराजिता (भगवती) को पूजा गरिन्छ । अपराजिताको पूजा दुई किसिमले गरिन्छ । कुनै परम्परामा गमलामा शमीको सानो विरूवा रोपी त्यसको अगाडि एउटा खड्ग राखी अपराजिताको आह्वान गरी पूजा गरिन्छ । त्यस्तै अर्को परम्परामा सोही गमलाको अगाडि एउटा थालीमा विन्दु, त्रिकोण, षट्कोण, अष्टदल आदि मन्त्र लेखी साथमा खड्ग राखी अपराजिताको पूजा गरिन्छ । त्यसपछि पीठ पूजा गरिन्छ । पीठ पूजा सकिएपछि कलशको जलले आफूलाई अभिषेक गरी सिद्धियात्राको कामना गर्दै खड्ग हातमा लिई सबै दिशातिर सात-सात पाइला हिंडी शतुको प्रतीक कुभिण्डो काटिन्छ । यस किसिमको दशमी विधान र अपराजिताको पूजा सञ्चालन गर्ने तरीकाबारे 'शारदीय दुर्गा पूजा पद्धति'मा उल्लेख गरिएको छ । तर यो परम्परा आगमघर अनुरूप फरक फरक छन् । आश्विन शुक्ल दशमीका दिन सबैको घर घरमा देवी दुर्गा भवानीको पूजा विसर्जन गरी खड्ग लिई कुभिण्डो काट्ने परम्परा अद्यापि प्रचलनमा छ । कुनै परम्परामा कुभिण्डोको अतिरिक्त तोरिया, घिरौला, मूला, अदुवा, उखु आदिलाई दैत्यको प्रतीकको रूपमा काट्ने चलन पनि छ । यसै दशमीका दिन काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न क्षेत्रमा अवस्थित आगमघर (घो छे), कोटघर, दरबारबाट केवल खड्ग पूजा र चालन मात्र नभई यात्राको रूपमा पायाः पनि सञ्चालन हुन्छ । काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न स्थानहरूमा सम्पन्न हुने प्रमुख पायाःहरू निम्न प्रकारका छन्:- टेबहा पायाः, वटु पायाः, महाबौद्ध पायाः, कोहिटी पायाः, यटखा पायाः, बनेमा पायाः, लायकु पायाः, कीर्तिपुर पायाः, ठमेल पायाः, असन पायाः आदि । माथि उल्लेखित पायाः परम्परालाई धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट साधारणतया दुई भागमा विभाजन गर्न

सकिन्छः-

१) हिन्दू मतावलम्बीहरूले मनाइने पायाः र

२) बौद्ध मतावलम्बीहरूले मनाइने पायाः ।

१) हिन्दू मतावलम्बीहरूले मनाइने पायाः- यी पायाः मुख्यतः हिन्दू तथा शाक्त हिन्दू धर्मावलम्बीहरूले मनाउँछन् । यस अन्तर्गत यटखा पायाः, महाबौद्ध पायाः, वटु पायाः, टेबहा पायाः, कोहिटी पायाः, बनेमा पायाः, लायकू पायाः, कीर्तिपुर पायाः आदि पर्दछ । यी पायाः हरू मध्ये कीर्तिपुर पायाः बाहेक अरू सबै पाया मा अष्ट मातृकागण स्थान विशेष चार, आठ, बाह्र अष्टमातृकागणहरू सामेल हुन्छन् । अपवादको रूपमा कीर्तिपुर पायाः मा देवीगणहरूको सट्टामा कीर्तिपुर प्रधान घरका आइमाईहरू मात्रै सामेल हुन्छन् ।

यी पायाः आ-आफ्नो आगम घर (द्यो छे), कोटघर, दरबारबाट निस्कन्छ । यटखा पायाः कंकेश्वरी द्यो छे यटखाबाट, महाबौद्ध पायाः लुचुमह्नी अजिमा द्यो छे महाबौद्धबाट, वटु पायाः भद्रकालीको द्यो छे वटुबाट, टेबहा पायाः भद्रकाली द्यो छे टेबहाबाट (टेबहालबाट), कोहिटी पायाः निलबाराहीको द्यो छे कोहिटीबाट, बनेमा पायाः बनेमा आगमघरबाट, लायकू पायाः हनुमानढोका दरबारबाट, कीर्तिपुर पायाः कीर्तिपुर कोटघरबाट प्रारम्भ भएर आ-आफ्नो स्थानमा फर्किएपछि पायाःको विसर्जन हुन्छ ।

पायाः विशेषतया आश्विन शुक्ल दशमीका दिन सम्पन्न हुने भएतापनि यसको शुरूवात आश्विन शुक्ल अष्टमीका दिनदेखि हुन्छ । यस दिन पायाः सम्पन्न हुने द्यो छेहरूमा दुर्गा भवानीको पूजा (पंचोपचार)ले गरिन्छ । साथै पीठ पूजा, अष्टभैरव, क्षेत्रपाल तथा गणेशको पूजा पनि गरिन्छ । यस पूजा पश्चात पायाःमा सामेल हुने देवदेवी तथा सदस्यहरूको खड्ग शास्त्रोक्त पाठ गरी स्थापना गरिन्छ । साथमा विभिन्न बुढाहरू प्रयुक्त गरेको नाङ्लो (ढाल) तथा वौपा (मन्याउने वस्तु राखेको भाँडो) पनि क्रम मिलाएर राखी पूजा गरिन्छ । तर अपवादको रूपमा कीर्तिपुर पायाःमा सप्तमीका दिन पायाःमा सामेल हुने

प्रधान घरका आइमाईहरूले कोटघरमा सिन्दूरदानी चढाउन लान्छन् । नवमीका दिन पायाः निस्कने सबै (आगम-घरहरूमा) द्यो छेहरूमा देवीको पूजाका साथै बलि दिने कार्य सम्पन्न हुन्छ । कुनै परम्परामा बलि दिएका रांगा तथा बोकाको आन्द्रालाई फुकी हावा भरी ठोंतो पारेर माला बनाई मूलदेवीलाई चढाउने पनि गरिन्छ । उदाहरणका लागि लुचुमह्नी अजिमा द्यो छे, भद्रकाली द्यो छे, कंकेश्वरी द्यो छेलाई लिन सकिन्छ । नवमीका दिन सबै द्यो छेहरूमा पूजा बलि सम्पन्न भएपछि दशमीका दिन उक्त द्यो छेहरूमा थकाली नाइकेले दैत्यको अनुहार अङ्कित कुभिण्डो चढाउन ल्याउँछन् । त्यसको लगत्तैपछि देवी दुर्गा भवानीको पूजा आराधनाका साथ पूजा विसर्जन गरिन्छ ।

यसै दिन साँझमा सबै पायाः सदस्यहरू फेरि द्यो छे मा भेला हुन्छन् । त्यहाँ पायामा सामेल हुने व्यक्तिहरूलाई तत्सम्बन्धी पूजारी (बज्राचार्य, महर्जन, आचार्य)ले देवीको टीका प्रसाद तथा खड्ग ग्रहण गराइन्छ । पूजारीले केही मन्त्र वाचन गरी तिनमा देवदेवी न्यास गराउँछा सबै सदस्यहरूमा देवी देवता विधिपूर्वक प्रवेश गराइसकेपछि अष्ट मातृका गणहरू द्यो छेबाट बाहिर निस्कन्छन् । बाहिर निस्कने क्रममा शुरूमा एउटा हातमा ढाल र खड्ग लिई 'लच्छ्या' (बाटो पन्छाउने व्यक्ति), त्यसको पछाडि क्रमशः वौपा (भूत मन्याउने भाँडो समाएको व्यक्ति) समाउने, कुभिण्डो समाउने र अष्टमातृका देवी तथा देवीगण निस्कन्छन् । पायाः निस्कँदा पञ्चवाद्य (धिमे, भूस्या, ताः, तिन्हु र पोडा) बजाउने व्यक्तिहरू अघि अघि र अष्टमातृका देवी तथा देवीगणहरू र अन्य खड्गधारीहरू पछि पछि पंक्तिबद्ध भएर निस्कन्छन् । सबैभन्दा पछि देवीगणका नाइके अजिमा तथा द्यो छे स्थित मूलदेवी निस्कन्छन् । यी देवदेवी तथा देवीगणहरूले आ-आफ्नै देवदेवीका विशेष पोशाक पगरी, भोटो, जामा, पटुका लगाएका हुन्छन् । यी देवदेवीका अतिरिक्त अरू सदस्यहरू पनि पायाःमा सामेल हुन्छन् । तर तिनीहरूले देवदेवीको जस्तो विशेष पोशाक लगाएका नभई

साधारण पोशाकमै सम्मिलित भएका हुन्छन् । पायाःमा सामेल हुने सबै देवदेवी तथा सदस्यहरूले दुई हातले खड्ग समाएका हुन्छन् । तिनीहरूको अङ्ग-प्रत्यङ्ग विशेष गरी हातमा अटुट रूपमा कम्पन उठिरहेको हुन्छ । र, साँच्चै नै युद्ध क्षेत्रमा जान लागेका लडाकाहरू झैं देखिन्छन् । ती खड्गधारीहरूले आफूलाई जिस्काउन आउनेलाई परपरसम्म लेखेट्न जाने गर्छन् । भेट्टाएमा खड्गले हात पनि पछि पार्दैनन् । तिनीहरूले खासगरी छालाको जुत्ता लगाउने र हा हु गरी जिस्क्याउने व्यक्तिलाई लखेट्ने र खड्गले हातले गर्छन् । यसरी यी खड्गधारी तथा देवदेवीहरू दुई हातले खड्ग समाई शरीरलाई कम्पाउँदै निश्चित क्षेत्रभित्र परिक्रमा गर्छन् । यसप्रकार निश्चित क्षेत्र परिक्रमापछि धो छेँ प्रवेश गर्नु अघि निश्चित कुमारी स्थान तथा चौबाटोमा माथि उल्लेखित दैत्यको कुभिण्डो काटिन्छ । तर भद्रकाली देवताका धो छेँहरूमा भने प्रायः निस्कनु अघि नै कुभिण्डो काटिन्छ । कुभिण्डो काटिने क्रममा सबभन्दा पहिला सानीले र अन्त्यमा थकाली अजिमा (मूलदेवी)को रोल हुन्छ । कुभिण्डो काटिने क्रम समाप्त भएपछि खड्गधारीहरूलाई धो छेँमा भित्र्याइन्छ र पायाः विसर्जन हुन्छ ।

उल्लेखित पायाःमा लायकू पायाः बनेमा पायाः र कीर्तिपुर पायाःमा केही भिन्नता पाइन्छ । लायकू पायाः सम्पन्न हुनुअघि ओमबहालको दैत्य नृत्य र असन टोलको कुमार नृत्यलाई हनुमान्ढोका दरबारको मूलढोका तथा सिंहढोका अगाडि प्रदर्शन गराइन्छ । यस नाचको प्रदर्शनपछि मात्र पायाः प्रस्थान गरिन्छ । पायाः प्रस्थान गरिने क्रममा अग्रपंक्तिमा हनुमान् त्यसको पछाडि क्रमशः बौपा समाउने, राजकीय खड्ग समाउने र अन्य खड्गधारीहरू रहन्छन् । त्यस्तै बनेमा पायाःमा पायाः निस्कनु अघि राँगाको टाउको एउटा लठ्ठीमा बाँधी दुई व्यक्तिले दुई टुप्पो समाई त्यसलाई बाटोमा लछार पछार गर्दै बाजागाजाकासाथ किलागल टोल परिक्रमा गरिन्छ । यस कार्य पछिमात्र बनेमा पायाः शुरु हुन्छ । तर कीर्तिपुर पायाःमा भने लछ्या, बौपा समाउने, तथा खड्ग-

धारीहरूको सट्टामा कीर्तिपुर लायकू प्रधान घरका आइ-माईहरू बाजागाजाका साथ पंक्तिबद्ध भएर हातमा सिद्धर-दानी लिई कीर्तिपुर कोट घरबाट निस्कन्छन् । कीर्तिपुरको यस परम्परालाई 'कीर्तिपुर पायाः' तथा 'सिवू' पनि भनिन्छ । कोटघरबाट शुरुमा सबभन्दा कम उमेरका बालिकाहरू र तिनीहरूको पछाडि तरुनी केटी तथा आइमाईहरू बसेर पायाः सञ्चालन गरिन्छ । पायाःमा सामेल भएका केटीहरूबाट टीका ग्रहण गर्नलि आ-आपनो इच्छा पूर्ति हुन्छ र सौभाग्यवती होइन्छ भन्ने जनविश्वास छ । त्यसैले सो दिन कीर्तिपुर लायकूमा पायाःमा सामेल भएका केटी आइमाईहरूबाट टीका ग्रहण गर्नका लागि ठूलो घुइँचो लाग्ने गर्छ । यस अर्थमा काठमाडौंमा मनाइने पायाः अन्तर्गत कीर्तिपुर पायाःको बेग्लै अस्तित्व रहिआएको छ । यस पायाःमा दुर्गा भवानी, कुमारी, आगम देवता आदिको पूजा सम्पन्न गर्ने, कोटघरमा कुभिण्डो काटिने तथा विजय यात्राको रूपमा केटीहरू सिद्धरदानी लिई टीका ग्रहण गराउँदै पायाः आउने परम्परा उल्लेखनीय छ ।

२) बौद्ध मतावलम्बीहरूले मनाइने पायाः

बौद्धमार्गीहरूले पायाःलाई तान्त्रिक मतानुसार मनाउने गर्दछन् । असन पायाः र ठमेल पायाः खासगरी बौद्धमार्गीहरूले मनाउँछन् । हुनत ठमेल पायाः हिन्दू धर्मावलम्बीहरूले मनाउने पायाः हो तापनि यस पायाःको विधिविधान बौद्धमार्गीहरूले मनाइने पायाःसंग धेरै समानता पाइएबाट यस पायाःलाई यहाँ बौद्ध मतावलम्बीहरूले मनाइने पायाः अन्तर्गत नै उल्लेख गरिन्छ ।

ठमेल पायाः अन्य हिन्दू पायाःहरू झैं आश्विन शुक्ल दशमीका दिन सञ्चालन गरिन्छ भने असन पायाः त्यसको भोलिपल्ट अर्थात् आश्विन शुक्ल एकादशीका दिन मात्र निस्कन्छ । यी असन पायाः र ठमेल पायाः क्रमशः असन, बकुननी, आगम घर र विक्रमाशील महाविहार (ठमेल भगवान् बहाल)बाट निस्कन्छन् । यी दुवै पायाःहरूमा पूजासम्बन्धी विधिविधानको कार्य मूल थकाली नोकूद्वारा हुने भए तापनि पायाः परिक्रमा गर्ने क्रममा

पायाःमा संलग्न हुने सम्बन्धित सदस्य परिवारकाबीच त्यस वर्षका सबैभन्दा कम उमेरका बच्चा थकालीको रूपमा चुनिन्छ। असन पायाःको सन्दर्भमा यच्चा पाः कुमारी, असनहिटी मङ्ग, असन नारायण, असन गणेश, असन न्यालों आदि देवीदेवताकहाँ पूजा पठाइन्छ। यस पूजाको कार्य सकिए पश्चात चुनिएका थकाली बालकलाई विशेष बाजागाजाका साथ सम्मानपूर्वक उनको घरमा लिन जान्छन् र तिनीहरूले सो थकालीलाई श्रृङ्गारपटारका साथ ल्याई आगम घरमा भित्र्याइन्छ। यस क्रिया समाप्त भएको लगत्तैपछि मूल नोकद्वारा तान्त्रिक पूजा पद्धति अनुरूप आगम घरमा पूजा पाठ गरी पायाःमा सामेल हुने प्रत्येक सदस्यलाई खड्ग सङ्कल्प गरिन्छ र पायाःमा संलग्न हुने ती खड्गधारी सदस्यहरू रोलक्रम मिलाएर असन टोलको परिक्रमा गर्दछ। यस रोलक्रममा थकाली बालक सबभन्दा अगाडि बस्ने गर्छ। हिन्दू मतावलम्बीहरूले मनाउने अन्य पायाःहरूमा झैं यस असन पायाःमा वौषा समाउने, कुभिण्डो समाउने र ढाल समाउने व्यक्तिहरू सरिक हुँदैनन्। यिनीहरूको सट्टामा धुपौरा (धुपबत्ती बालिएको मकल), डमरू, घण्टा लिएका व्यक्तिहरू सामेल हुन्छन्। निर्धारित क्षेत्र परिक्रमा गरी सकेपछि आगम घरको मूलढोका अगाडि ती सबै खड्गधारीहरूले रोलक्रम अनुसार कुभिण्डो काटिन्छ। तत्पश्चात् पालैपालो टीका-प्रसाद ग्रहण गराई आगम घरमा भित्र्याइन्छ र पायाः बिसर्जन हुन्छ।

बौद्ध मतावलम्बीहरूले मनाइने पायाःमा हिन्दूहरूले झैं अष्टमीका दिन भोगबलि चढाउँदैनन्। आगम-घरमा सबै विधिविधान तान्त्रिक पूजा पद्धति अनुरूप चलाइन्छ। दशमीका दिन पनि आगमघरमा देवदेवीको पूजा तथा अन्य पूजाआजा सबै तान्त्रिक विधि अनुसार नै गरिन्छ।

ठमेल पायाःमा पनि असन पायाःमा जस्तै पास्नी गरिसकेका बालकहरूमध्ये सबभन्दा कम उमेरका बालकलाई थकाली बनाइन्छ तर भिन्नता यति मात्र हो कि

त्यस बालक थकालीले खड्गको सट्टा हातमा पुस्तक लिएको हुन्छ। हुनत यी पायाःहरूमा धेरै समानता पाइन्छ तापनि ठमेल पायाःका केही विधिहरू अन्य पायाःसंग मेल खान्छ। जस्तो—अन्य हिन्दू मतावलम्बीहरूले मनाइने पायाःमा झैं यस पायाःमा पनि लच्छ्या वौषा समाउने, कुभिण्डो समाउने व्यक्तिहरू अगाडि र अरू खड्गधारीहरू पछाडि बसेर पायाः निस्कन्छन्। तर यस पायाःमा सामेल हुने खड्गधारीहरू साधारण पोशाकमा नै रहन्छन्। यस ठमेल पायाःमा पनि निर्धारित क्षेत्र परिक्रमा गरिसकेपछि मूलद्वार अगाडि काटिन्छ। कुभिण्डो काट्ने कार्य समाप्त भएपछि थकाली बच्चालाई लसकुस (स्वागत) गरी भगवान् वहाँल भित्र्याइन्छ। साथै पायाः पनि बिसर्जन हुन्छ।

उपसंहार

यसरी काठमाडौंका विभिन्न क्षेत्रहरूमा मनाइने पायाःमध्ये कुनै विजया दशमीका दिन मनाइन्छ भने कुनै पायाः त्यसको भोलिपल्ट मात्र मनाइन्छ। हुनत पायाः पर्वको सांस्कृतिक पक्ष ठाउँ अनुसार फरक फरक छ तापनि यस पर्वको महत्त्व मध्यकालदेखि वर्तमान समयसम्म धार्मिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोरञ्जनको दृष्टिले रहिआएको छ। धार्मिक दृष्टिले यस पर्वमा शक्ति देवदेवीहरूको विशेष पूजा उपासना, खड्गसिद्धि प्राप्त हुने तथा धार्मिक समन्वयको कारणले यसको महत्त्व रहिआएको छ। त्यस्तै अनिष्ट तत्त्वमाथि विजय प्राप्त गर्ने, शत्रु नाश गर्ने, राष्ट्र रक्षा गर्ने, सुख समृद्धि हुने जस्ता आदि कारणले यस पर्वको राजनीतिक महत्त्व रही आएको छ। सामाजिक एवं सांस्कृतिक दृष्टिकोणले पारिवारिक सदस्यहरूमा मेलमिलाप, एकताबद्ध हुने प्रेरणा, सङ्गीत कला र संस्कृतिको अभिवृद्धि हुने आदि कारणले पनि यसको महत्त्व रहिआएको छ। पायाः सञ्चालनको समयमा खड्गधारीहरूले आफ्नो अङ्गका विभिन्न भागहरू कम्पन गर्ने, ती खड्गधारीहरूलाई जिस्काउनेहरूमाथि लखेट्न जाने, कुभिण्डो काट्ने, प्राचीन ढङ्गको बाजा

बजाउने तथा नृत्य गर्ने परम्पराले यस पर्वको मनोरञ्जन पक्ष झल्किन्छ। यद्यपि यस पर्व मध्यकालमा धार्मिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक दृष्टिकोणले बढी महत्त्व भए तापनि वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा धार्मिक तथा राजनीतिक महत्त्वभन्दा बढी सांस्कृतिक र मनोरञ्जनको पक्षलाई महत्त्व दिएको छ। आजको समयमा हाम्रो प्राचीन परम्परा अन्तर्गतको पायाको महत्त्वको अनभिज्ञताले गर्दा बिस्तारै यस प्रथाका महत्त्वपूर्ण कार्य र गतिविधिहरू बिलाउँदै गएका छन् भने कतिपय पायामा आधुनिकपन देखा पर्दैछन्। त्यसैले पायाको वास्तविक महत्त्व तथा उचादेयतालाई बुझी यसको संरक्षण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

- १) एण्डरसन, एम. मेरी — 'दि फेस्टिभल अफ नेपाल' रूप कं १९८८
- २) जोशी, सत्यमोहन — 'नेपाल चाडपर्व' राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं सन् १९८२
- ३) थापा, रमेशजङ्ग — 'नेपाल देशका इतिहास संग्रह, प्राचीन नेपाल, संख्या १७, २०२८
- ४) बज्राचार्य, गौतमबज्र — 'हनुमान्ढोका दरबार, काठमाडौं, ने.ए.अ.सं. त्रि.वि., वि.सं. २०३३
- ५) बज्राचार्य, धनबज्र — 'लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं, ने.ए.अ.सं. त्रि.वि., वि.सं. २०३०
- ६) बज्राचार्य, धनज र मल्ल, कमलप्रकाश — 'गोपालराज वंशावली, काठमाडौं, नेपाल रिसर्च सेन्टर पब्लिकेशन, सन् १९८५
- ७) बज्राचार्य, धनबज्र र श्रेष्ठ, टेकबहादुर — 'नुवाकोटको ऐतिहासिक रूपरेखा, काठमाडौं: ने.ए.अ.सं. त्रि.वि., वि.सं. २०३२
- ८) बज्राचार्य, धनबज्र — 'वर्ष कृति: एक अप्रकाशित ठ्यासफू' भोलम १४ नं. १, ई. १९८६
- ९) बज्राचार्य, धनबज्र — 'चालन दशैंको एक प्रमुख अङ्ग' यति, वर्ष ६, अङ्क ३४, २०३५
- १०) बज्राचार्य, पुण्यरत्न — 'हाम्रो चाडपर्व', भोटा-हिटी: रत्न पुस्तक भण्डार, वि.सं. २०३६
- ११) बज्राचार्य, पुण्यरत्न — 'नेपालका केही यात्रा र मेला', किलागल: जुजुभाइ डंगोल, वि.सं. २०४१
- १२) सुनंकर्मी, लीलाभक्त — 'मल्लकालीन नेपाल', काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, वि.सं. २०२५
- १३) रेग्मी, डी.आर. — 'मेडियभल नेपाल' भाग २, कलकत्ता: के.एल. मुखो-पाध्याय, सन् १९६६
- १४) रेग्मी, डी.आर. — 'मेडियभल नेपाल' भाग ३, कलकत्ता: के.एल. मुखो-पाध्याय, सन् १९६६
- १५) रेग्मी, वेदनाथ — 'नेपालमा अष्टमातृका' प्रज्ञा, वर्ष ११, अङ्क २, पूर्णाङ्क ४०, २०३६
- १६) राणा, रथी धनशम्शेर — 'प्रबद्धसनातनरहस्यम्', काठमाडौं: स्वयं प्रकाशक, वि.सं. २०२०

१७) राणा, रथी धनशम्शेर - 'शारदीयदुर्गा पूजा पद्धति',
कमलादी: ने.रा.प्र.प्र.,
वि.सं. २०३२

१८) राणा, रथी धनशम्शेर - 'कामकलारहस्य'
काठमाडौं, ने.ए.अ.के.,
वि.सं. २०३६

१९) श्रेष्ठ, कल्पना

- 'यटखा टोल काठमाडौं
पाया: जात्रा एक अध्ययन'
काठमाडौं, त्रि.वि., ने.इ.
सं. तथा पुरातत्व विषयको
स्नातकोत्तर उपाधिको
सागि शोध-पत्र, वि.सं.
२०४६